

Azərbaycan dilində sözdüzdəldici şəkilçi yaradan saitlər

İslam Sadiq

Filologiya elmləri doktoru
AMEA Folklor İnstitutu. Azərbaycan.
E-mail: islamsadiq1953@yahoo.com

Annotasiya. Türk dili sözdüzdəldici şəkilçilərlə olduqca zəngindir. Söz yaradıcılığının da əsasında söz köklərinə sözdüzdəldici şəkilçilərin qoşulması durur. Türk dilində yeni sözlər daha çox bu yolla yaranır.

Azərbaycan dilində doqquz sait səsin hamısı şəkilçi yaratmır. *E, o və ö* saitləri sözdüzdəldici şəkilçilərin yaranmasında iştirak etmir. Bütün sözdüzdəldici şəkilçilər *a, ə, i, u və ü* saitlərinin iştirakı ilə yaranır. Göründüyü kimi, bu saitlərin üçü qalın, üçü incədir. Bu saitlərin köməyi ilə yaranan sözdüzdəldici şəkilçilərdən bir neçəsinə baxaq: *yay+la=yayla; yay+laq=yaylaq; yay+lıq=yaylıq; kə+lə=kələ; kə+lək=kələk; ot+lu=otlu; ot+luq=otluq* və s. Sözdüzdəldici şəkilçilərin yaradılmasında saitlər iki-iki iştirak edir: *a və ə; i və i; u və ü*. Çox vaxt dilçilər *e və ə* saitlərini qoşalaşdırırlar, lakin bu yanlışdır. Sözdüzdəldici şəkilçilərin təsnifi göstərir ki, onların yaranmasında *a və ə* saitləri birgə çıxış edir.

Bu məqalədə Azərbaycan dilində altı saitin köməyi ilə düzəlmiş sözdüzdəldici şəkilçilərin altı cür yazıldığı göstərilmişdir. *Laq, lək, lıq, lik, luq, lük* sözdüzdəldici şəkilçilərinin *la, lə, li, lu, lü* şəkilçilərinin sonuna *q və k* samit səsləri artırılmaqla yarandığı və onların iştirakı ilə söz yaradıcılığı çoxsaylı örnəklər əsasında sübuta yetirilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, sait, altı sözdüzdəldici şəkilçi

Məqalə tarixçəsi: göndərib – 23.09.2021; qəbul edilib – 29.09.2021

Vowels creating derivational affixes in Azerbaijan language

İslam Sadiq

Doctor of Philological sciences
Institute of Folklore of ANAS. Azerbaijan.
E-mail: islamsadiq1953@yahoo.com

Abstract. There are a lot of derivational affixes in the Turkish language. Derivational affixes adding to the root words are the basis of the word formation. The most of new words are created in this way in the Turkish language.

Not all of nine vowels in the Azerbaijani language create affixes. The vowels – *e, o, and ö* are not attached in the formation of derivational affixes. All derivational affixes are formed with the vowels of *a, ə, i, u* and *ü*. As it seems, three of these vowels are back and three are front. Let's take a peek at some of the derivational affixes created with these vowels: *yay+la=yayla; yay+laq=yaylaq; yay+lıq=yaylıq; kə+lə=kələ; kə+lək=kələk; ot+lu=otlu; ot+luq=otluq* etc. In the formation of derivational affixes vowels are in pairs: *a and ə; i and i; u and ü*. Linguists often pair the vowels *e* and *ə* but this is incorrect. The classification of derivational affixes shows that the *a* and *ə* vowels act together in their formation. In this article it is shown that derivational affixes formed with 6 vowels are written in six forms. The derivational affixes as *laq, lək, lıq, lik, luq, lük* form by adding the consonant sounds of *q* and *k* to the end of affix and word creation has been proved on the basis of numerous samples.

Key word: Azerbaijani language, vowel, six derivational affix, word creation

Article history: received – 23.09.2021; accepted – 29.09.2021

Giriş / Introduction

Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının bir neçə yolu var. Onlardan biri və ən geniş yayılanı söz köklərinə sözdüzdəldici şəkilçilərin qoşulmasıdır. Azərbaycan dili sözdüzdəldici şəkilçilərlə olduqca zəngindir. Hətta bu gün də dilçilikdə sadə söz hesab edilən çoxlu ikihecalı sözlər var ki, onlar sözdüzdəldici şəkilçilərin köməyi ilə yaranmışdır.

Şumer dilində sözdüzdəldici şəkilçilər *o* qədər də çox deyil. Bu da onu göstərir ki, türk dilinin sözdüzdəldici şəkilçilərlə bugünkü zənginliyi min illər boyu davam etmiş tarixi inkişaf prosesinin nəticəsidir.

Azərbaycan dilində doqquz sait səsin hamısı şəkilçi yaratmır. *E, o və ö* saitləri sözdüzdəldici

şəkilçilərin yaranmasında iştirak etmir. Bütün sözdüzdəldici şəkilçilər *a, ə, i, u* və *ü* saitlərinin iştirakı ilə yaranır. Göründüyü kimi, bu saitlərin üçü qalın, üçü incədir. Bu saitlərin köməyi ilə yaranan sözdüzdəldici şəkilçilərdən bir neçəsinə baxaq: *yay+la=yayla; yay+laq=yaylaq; yay+lıq=yaylıq; kə+lə=kələ; kə+lək=kələk; ot+lu=otlu; ot+luq=otluq* və s. Sözdüzdəldici şəkilçilərin yaradılmasında saitlər iki-iki iştirak edir: *a və ə; i və i; u və ü*. Çox vaxt dilçilər *e* və *ə* saitlərini qoşalaşdırırlar, lakin bu yanlışdır. Sözdüzdəldici şəkilçilərin təsnifi göstərir ki, onların yaranmasında *a* və *ə* saitləri birgə çıxış edir.

Əsas hissə / Main Part

Sözdüzdəldici şəkilçi yaradan saitlər və onların köməyi ilə yaranmış şəkilçilər

Azərbaycan dilində sözdüzdəldici şəkilçilər yalnız söz köklərinə qoşulmur. Onlar düzəltmə və mürəkkəb sözlərin sonuna da artırıla bilər, bu yolla yeni sözlər alınır. Məsələn, *əkinçilik* sözünün kökü *ə* saitidir. Ona ardıcıl olaraq *kin, çi* və *lik* sözdüzdəldici şəkilçiləri qoşulmuşdur. *Ə* kökünə öncə *kin* qoşulmaqla *əkin*, ona *çi* sözdüzdəldici şəkilçisi artırılmaqla *əkin-səpinlə* məşğul olan anlamı daşıyan, peşə bildirən *əkinçi*, sonuncuya *lik* sözdüzdəldici şəkilçisi əlavə edilməklə təsərrüfatın bir sahəsinin adı olan *əkinçilik* sözləri yaranmışdır. Azərbaycan dilində sözlərin başında və ortasında təklidə heca əmələ gətirən sait səslərin hamısı söz köküdür. Şumer və Azərbaycan dillərində *a, ə, i, u* sait səsləri söz olmuşdur. Onlardan bəziləri indi də söz kimi işlənir. *O* səsi hazırda şəxs və işarə əvəzliliklərini bildirir [1, s.12; 4, s.345-346].

Bütün dilçilik kitablarında sözdüzdəldici şəkilçilərin iki və ya dörd cür yazıldığı göstərilmişdir. Lakin Azərbaycan dilində sözdüzdəldici

şəkilçilərin köməyi ilə yaranmış sözləri nəzərdən keçirdikdə gözlərimiz önündə başqa mənərə canlanır. Dilimizdə çoxlu sözlər var ki, onlar sözdüzdəldici şəkilçilərin altı cür yazıldığını söyləməyə əsas verir. Çünki söz yaradıcılığında *i, i, u, ü* saitlərdən başqa, *a və ə* saitlərinin iştirak etdiyi sözdüzdəldici şəkilçilərə və onların köməyi ilə yaranmış sözlərə daha çox rast gəlinir. Həm də sonuncular ayrıca bir qrup təşkil etmir, yalnız dörd cür yazılan sözdüzdəldici şəkilçilərin daha iki yazılış şəkli kimi özünü göstərir. Məsələn, *la, lə, li, lu, lü*. İndi bu şəkilçilərin köməyi ilə düzələn sözlərə baxaq:

Yayla=yay+la. Sözün kökü *yay*dır, ilin fəsilələrindən birinin adıdır. Ona *la* sözdüzdəldici şəkilçisi qoşulmaqla *yayla* sözü əmələ gəlmişdir. *Yayla* dağlıq yerlərdəki düzənliyə deyilir. Məsələn, Qarabağ yaylası. *Yay* və *yayla* sözlərinin hər ikisi türk sözüdür.

Layla=lay+la. *Lay* sözün köküdür, dilimizdə bugün də işlənir. Torpağın üst *layı*, alt *layı*, torpağı *lay-lay* qazmaq və s. *Lay* kökünə *la* sözdüzdəldici şəkilçisi artırılmaqla *layla* sözü yaranmışdır. *Layla* sözünün iki anlamı var:

1). Analar uşaqlarını yatırtmaq üçün onlara *layla* çalır. Burada *layla* musiqi janrının adını bildirir; 2). *Layla* xalq şeirinin, sözlü ədəbiyyatın lirik janrıdır. Analar uşaqlarına *layla* çalan zaman onun zümzüməsinə uyğun olaraq həm də özlərinin düzüb-qoşduqları sözləri oxuyurlar ki, bu *layla* adlanır.

Ayla=*ay*+*la*. Qız adıdır, *Ay* kökünü *la* sözdüzdüldici şəkilçisi qoşulmaqla alınmışdır. *Ay* sözün köküdür, həm səma cisminin adıdır, həm də ilin on ikiyə bölünmüş hissələrini bildirir. *Ayla* qız adının kökündə səma cismi *Ay* durur.

Yuxarıdakı sözlərin hər birinin kökü aydın görünür (*ay*, *yay*, *Ay*) və bu gün də öz anlamını saxlamışdır. Lakin elə sözlər var ki, onlar sözdüzdüldici şəkilçilərin köməyi ilə yaransa da, kök hissələri ayrıca işlənmədiyinə görə, sadə söz hesab edilir. Bu sözlərin tərkibində sözdüzdüldici şəkilçilər aydın görünür, lakin onların birinci hecaları hazırda heç bir leksik anlam daşmadığına görə, kök olduğu şübhə doğurur. Əlbəttə, bu yalnız ilk baxışda belədir. Həmin sözlərin ilk hecalarının qədim dildəki anlamlarını bildikdə bu şübhələrə heç bir əsas qalmır. Deməli, hazırda sadə adlandırdığımız sözlərin çoxu düzəltmə sözlərdir. Məsələn:

Bala=*ba*+*la*. *Bala* sözünün kökü *ba* hecasıdır. Qədim dildə *ba* ayrıca söz olmuş, bir neçə anlamda işlənməmişdir. *Bağır* (qaracıyər) sözünə *ba* şəklində bir çox yazılı qaynaqlarda rast gəlinir. Tonyukuk abidəsində *bağlamaq* sözü *ba* şəklində yazılmışdır. Bundan başqa, *ba* sözü qatılmaq, iştirak etmək anlamları da bildirmişdir [7, s.305]. *Ba* sözü səmer dilində *batmaq*, *bağışlamaq*, *barxac* anlamlarında işlənməmişdir [4, s.439]. *Ba* kökünü *la* sözdüzdüldici şəkilçisi artırılmaqla *bala* sözü alınmışdır.

Qala=*qa*+*la*. *Qa* hecası qədim dildə həm söz kökü, həm də semantik yuva olmuşdur [5, s.524-525]. *Qara*, *qala*, *qalaq*, *qabar*, *qada*, *qadaq*, *qaya*, *qanad*, *qanıq* sözlərinin hamısı ondan törəmişdir. “Məlikməmməd” nağılındakı “Elə quş havaxt *qa* dedi, Məlikməmməd ətdən verdi, *qu* dedi, sudan verdi” cümləsində *qa* və *qu* sözlərinin hər ikisi ilkin şəklini saxlamışdır. *Qala* sözü *qa* kökünü *la* sözdüzdüldici şəkilçisi qoşulmaqla əmələ gəlmişdir.

Tarla=*tar*+*la*. Burada da *tar* sözün köküdür. Qədim dildə *o* səsi olmadığına görə, *torpaq* sö-

zə ta və *ya tar* şəkillərində deyilmişdir. Şumer dilindəki *Ta.Ur* sözü *uzaq (ur) torpaq (ta)* deməkdir. *Tar* kökünü *la* sözdüzdüldici şəkilçisi qoşulmaqla *tarla* sözü alınmışdır.

Güllə=*gül*+*lə*. *Gül* sözün köküdür və dilimizdə indi də işlənir. *Lə* ona qoşulmuş sözdüzdüldici şəkilçidir.

Silə=*si*+*lə*. *Silə* nehrinin, qazanın, sərnicin, tabağın ağzına qoyulan parçadır. Bəzən çuvaları tam doldurub ağzına *silə* qoyur və közəyirlər. Sözün kökü *si* hecasıdır. Ona *lə* sözdüzdüldici şəkilçisi qoşulmaqla *silə* sözü alınmışdır. Şumer dilində və qədim türkcədə *si* sözü bugünkü siləbəsilə anlamında işlənməmişdir [4, s.348].

Dələ=*də*+*lə* yaxud *dəl*+*lə*. Bir heyvanın adıdır. *Dəl* feilinə (yaxud *də* kökünü) *lə* sözdüzdüldici şəkilçisi qoşulmaqla yaranmışdır. Bu zaman *l* samit səsləri qoşalaşdığına görə, sözün kökündəki *l* səsi düşmüşdür. Söz yaradıcılığında eyni samit səslərin qoşalaşdığı hallara çox rast gəlinir və bu zaman ya onların hər ikisi saxlanılır, ya da biri düşür. Bilmək lazımdır ki, sözdüzdüldici şəkilçilərdə səslər bir-birilə çox möhkəm birləşir və qopmur. Sözdüzdüldici şəkilçilər zəncirin bütöv bir halqasına bənzəyir. Ona görə də eyni səslər qoşalaşarkən yalnız söz kökündəki samit düşür. Bunu alınmış düzəltmə sözün hecaları bölünməsi də aydın göstərir: *dələ*=*də*+*lə*. Şumer və türkl dilərində Heca qanunu istisnasız olaraq pozulmur [6, s.31].

Kəllə=*kəl*+*lə*. Bu sözün kökündə *kəl* ismi durur. *Kəl* camışın törədici erkəyinə deyilir. Ona *lə* sözdüzdüldici şəkilçisi artırılmaqla *kəllə* sözü alınmışdır.

Kələ=*kəl*+*lə*. *Kələ* sözü ilə eyni kökdən və şəkilçidən əmələ gəlmişdir. *Kəl* sözünün *l* samiti düşmüş, alınmış söz yeni anlam qazanmışdır.

Dilimizdəki *çillə*, *çilə*, *zilli*, *zili*, *dollu*, *dolu*, *güllü*, *gülü* və s. sözlər bu yolla yaranmışdır.

La, *lə* sözdüzdüldici şəkilçilərinin köməyi ilə yaranmış yuxarıdakı *layla*, *yayla*, *Ayla*, *bala*, *qala*, *tarla*, *tala*, *güllü*, *silə*, *sillə*, *dələ*, *kələ*, *kəllə* sözlərinin hamısı isimdir. Burada ona görə isimlər seçilmişdir ki, *la*, *lə* şəkilçilərinin *li*, *li*, *lu*, *lü* şəkilçilərinin daha iki yazılış şəkli olduğunu və altı cür yazıldığını təsdiqləmək üçün onların iştirakı ilə isimlərin yaranması çox vacibdir. Halbuki həmin şəkilçilərin köməyi ilə digər nitq hissələri də yaranır.

La, *lə* sözdüzdüldici şəkilçilərinin köməyi ilə yaranmış sözləri *ilə* qoşmasının sözlərə *la*, *lə* şəklində bitişik yazılması nəticəsində əmələ gələn sözlərə qarışdırmaq olmaz.

l, *i*, *u*, *ü* saitlərinin iştirak etdiyi *li*, *li*, *lu*, *lü* sözdüzdüldici şəkilçilərinin köməyi ilə söz yaradıcılığı haqqında çox yazılıb. Onları təkrarlamğa ehtiyac yoxdur. Həm də sözdüzdüldici şəkilçilərinin sonuncu dörd cür yazılış haqqında heç bir anlaşılmazlıq yoxdur. Dilimizdə *yallı*, *adaxlı*, *zili* (Qubada kənd və xalça növü), *asgü-lü* (bir çiçəyin adıdır), *aranlı* (aranda yaşayan adam), *dağlı* (dağda yaşayan adam), *anayolu* (*ana*, *yol* və *lu* hissəciklərindən yaranıb, *yol* sözündəki *l* samiti düşüb), *dolu* (isim) kimi yüzlərlə sözlər *li*, *li*, *lu*, *lü* sözdüzdüldici şəkilçilərinin köməyi ilə yaranmışdır. *La*, *lə*, *li*, *li*, *lu*, *lü* sözdüzdüldici şəkilçilərinin köməyi ilə çoxlu şəxs adları (*Ballı*, *Telli*, *Gülü*, *Güllü*, *Ayla*, *Leyla*), ləqəblər (*Dağlı*, *Babanlı*, *Gəncəli*), kənd və şəhər adları (*Damcılı*, *Kəmərli*, *Borçalı*, *Balçılı*, *Udulu*, *Borsunlu*, *Sıxılı*, *Bolu*, *Anadolu*) yaranmışdır. *La*, *lə*, *li*, *li*, *lu*, *lü* sözdüzdüldici şəkilçilərinin altı cür yazıldığını təsdiqləmək üçün onların köməyi ilə yaranmış sözlərin, ilk növbədə, isimlərin bu qədər zənginliyi çox tutarlı və dəyərli faktdır. Onların köməyi ilə sifətlər, saylar və s. nitq hissələri də yaranmışdır.

Bunlar iki səslili sözdüzdüldici şəkilçilərdir. Azərbaycan dilində altı cür yazılan iki səslili sözdüzdüldici şəkilçilərin demək olar ki, hamısının üç səslili variantları da var. İki səslili şəkilçilərin sonuna samitlər artırılmaqla üç səslili sözdüzdüldici şəkilçilər yaranır. Məsələn, *laq*, *lək*, *liq*, *lik*, *luq*, *lük*. Bu zaman qalın saitlərin sonuna *q*, incə saitlərin sonuna *k* samitləri birləşir. Bu qayda söz yaradıcılığında heç vaxt pozulmur. Demək olar ki, bu da dildə qəlibləşmiş qaydalardan biridir. *Laq*, *lək*, *liq*, *lik*, *luq*, *lük* sözdüzdüldici şəkilçilərinin köməyi ilə Azərbaycan dilində çoxlu sözlər yaranmışdır.

Otlaq=*ot*+*laq*. *Ot* sözün köküdür, bu gün də dilimizdə işlənir. *Laq* sözdüzdüldici şəkilçidir. Onun *ot* kökünü qoşulmağından otarılan yer anlamı bildirən *otlaq* sözü əmələ gəlib. *Otlaq* sözünün düzəltmə isim olduğu heç bir şübhə doğurmur.

Yalaq=*yal*+*laq*. *Yal* sözün köküdür, öz anlamı var. Arpa unundan itə *yal* çalır. *Yalı* yerdə

çala qazıb ora tökülür ki, buna *yalaq* deyirlər. *Yal* sözünə *laq* sözdüzdüldici şəkilçisi qoşulmaqla *yalaq* sözü əmələ gəlmişdir. Bu zaman *yal* sözünün sonundakı *l* samiti düşmüşdür. *Yal* və *yalaq* sözləri anlamca da bir-birinə çox yaxındır.

Sallaq=*şal*+*laq*. *Şal* həm parça növü, həm də qadın baş örtüyüdür və hər iki anlamda hazırda dilimizdə işlənir. Ona *laq* sözdüzdüldici şəkilçisi qoşulmaqla *sallaq* sözü alınmışdır.

Yaylaq=*yay*+*laq*. *Yay* ilin fəsilərindən birinin adıdır. Türklər dədə-babadan yayda sərin olan yaylaqlara köçüblər. *Yaylaq* sözü *yay* kökünü *laq* sözdüzdüldici şəkilçisi artırılmaqla yaranıb.

Qışlaq=*qış*+*laq*. *Qış* kökündən və *laq* şəkilçisindən əmələ gəlib.

Sallaq=*sal*+*laq*. *Sal* dilimizdə işlənən çoxanlamlı sözdür. Ona *laq* sözdüzdüldici şəkilçisi qoşulmaqla *sallaq* sözü əmələ gəlib. *Sallaq* dağ döşündə üzə aşağı sal sürüyərəkən açılmış enli şırıma deyilir. Orda ot bitmir, sonra yağış suları da yuyub onu dərinləşdirir.

Balaq=*ba*+*laq*. Paltarın ətəyinə və camışın balasına *balaq* deyilir. *Ba* söz köküdür, əvvəldə bu barədə danışılmışdır. Ona *laq* sözdüzdüldici şəkilçisi artırılmaqla *balaq* sözü yaranıb.

Dolaq=*dol*+*laq*. Qışda ayağa dolamaq üçün yundan hörülmüş və ya qalın parçadan tikilmiş geyimdir. Dolamaq feilinin *dol* kökünü *laq* sözdüzdüldici şəkilçisi qoşulmaqla alınıb. Bu zaman kökün sonundakı *l* səsi düşüb.

Daylaq, *oğlaq*, *qırtlaq*, *qaradolaq*, *bulaq*, *dalaq*, *qulaq*, *oylaq*, *çaylaq*, *çalaq*, *yolaq* sözlərinin hamısı bu yolla yaranıb.

Bu sözlərin yaranmasından danışan bəzi dilçilər *q* samitinin sözdüzdüldici şəkilçisi olduğunu düşünür və *dolaq* sözünün *dola*+*q* tərkib hissələrindən əmələ gəldiyini söyləyirlər. Bilmək lazımdır ki, türk dilində tək samit səslər nə söz kökü, nə də şəkilçilərinə əmələ gətirə bilmir. Türk dilində söz kökü və sözdüzdüldici şəkilçilər ən azı bir hecadan ibarət olur [6, s.29]. Samitlər tək halda yalnız bir hecalı sözlərə qoşulur ki, buna səs artımı deyilir.

Azərbaycan dilində *lək* sözdüzdüldici şəkilçisinin köməyi ilə də çoxlu sözlər yaranmışdır.

Leylak=*ley*+*lək*. *Ley* bir quşun adıdır. “Koroğlu” dastanında Koroğlunun Qıratın üstündə

gəlişi *leyə* bənzədilməlidir: “Həmzə bir də diq-çət eləyəndə gördü, budu, Koroğlu Qıratın üstündə elə gəlir, elə gəlir ki, *ley* kimi” [3, s.175].

Ley isminə *lak* sözdüzdəldici şəkilçisi artırılmaqla ikinci bir quş adı yaranmışdır: *Leylak*. *Ley* və *leylak* quş adları aşağıdakı atalar sözlərində də işlənmişdir: “*Ley* vuran oldu, mənim kimi tükü dağılan olmadı”, “Dəmirçinin ömrü taq-taqla, *leyləyin* ömrü laq-laqla keçər”.

Göbalək=göbək+lək. *Göbalək* insanın *göbə-yinə* oxşayır. *Göbalək* sözünü yarıdan bu oxşarlığa söykənib. *Göbək* sözünə *lak* sözdüzdəldici şəkilçisi qoşulub: *göbək+lək*. Bu zaman *göbək* sözünün k səsi düşüb. Bu da onunla bağlı olub ki, *lak* şəkilçisinin sonuncu səsi də k-dir və onlar bir-birinə ağırlıq gətirir.

Çiyələk=çiyə+lək. *Çiyələk* yeyilən bir giləmeyvədir. Özü də daha çox çiy yeyilir və ondan mürəbbə bişirilir. Burada sözün kökünün *çiy* olduğu çox ağılabatandır. Ondən *çiyələk* sözü iki yolla yaranmışdır: 1). *Çiy* kökünə *lak* sözdüzdəldici şəkilçisi qoşulmuş, ikisinin arasına *ə* bitişdirici saiti artırılmışdır; 2). *Çiy* kökünə əvvəlcə *yə* şəkilçisi, sonuncuya da *lak* sözdüzdəldici şəkilçisi qoşulmuşdur. Bu zaman *çiy* kökündəki *y* samiti düşmüşdür. Hər iki halda *çiy* sözün kökü, *lak* sözdüzdəldici şəkilçidir.

Dişlək=diş+lək. *Diş* sözün kökü olub, isimdir. Ona *lak* sözdüzdəldici şəkilçisi qoşulmaqla yeni bir isim yaranıb: *dişlək*.

Ələk=əl+lək. M.Kaşğarının “Divan”ındakı *əlgə* (ələmək), *əlgəl* (ələnmək), *əlgən* (özü üçün ələmə), *əlgəş* (ələtmək), *əlgət* (ələtdirmək) sözlərinin [2, s.172-173] hamısı *ələklə* bağlı olub, *əl* kökündən yaranmışdır ki, bu da *ələk* sözünün *əl* kökündən və *lək* sözdüzdəldici şəkilçisindən əmələ gəldiyini söyləməyə əsas verir. Bu zaman sözün *l* samiti düşmüşdür.

Yaylıq=yay+lıq. *Yaylıq* çoxanlamlı sözdür. *Yaylıq* həm qadın baş örtüyüdür, həm də yayda yetişən meyvə, yayda istifadə edilən şeylər deməkdir. *Yay* sözünə *lıq* sözdüzdəldici şəkilçisi qoşulmaqla alınmış.

Qışlıq=qış+lıq. *Yaylıq*, *yazlıq*, *payızlıq* və *qışlıq* sözlərinin hamısı ilin fəsilələrinin adlarına *lıq* sözdüzdəldici şəkilçisi artırılmaqla yaranıb.

Xanlıq=xan+lıq. *Bay* sözünə *lik* sözdüzdəldici şəkilçisi qoşulmaqla *bəylik*, *xan* sözünə də eyni

qaydada *lıq* sözdüzdəldici şəkilçisi artırılmaqla *xanlıq* sözü əmələ gəlir.

Erlik=Er+lik. *Erlik* altaylarda yeraltı dünyanın tanrısıdır. *Er/yer* kökünə *lik* sözdüzdəldici şəkilçisi artırılmaqla yaranıb. Tanrı yerlə bağlı olduğuna görə, adın özü də *yer* sözündən əmələ gəlir.

İlik=il+lik. Burada sözün kökü həm *i*, həm də *il* ola bilər. Əgər *ilik* sözünün kökü *ildirsə*, onda *lik* sözdüzdəldici şəkilçisi qoşularkən onun *l* samiti düşmüşdür.

İllik=il+lik. Burada hər şey aydındır. *İl* kökünə *lik* sözdüzdəldici şəkilçisi qoşulmuşdur. Buna söykənib *ilik* sözünün də *il* kökündən yaranmış olduğunu düşünmək olar.

Bilik=bil+lik. *Bil* bilik sözünün köküdür. Bilqamış, Bilgə Xaqan adları da həmin kökdən yaranıb. Ona *lik* sözdüzdəldici şəkilçisi qoşulmuşdur.

Çəmənlik=çəmən+lik. *Çəmən* sözünə *lik* sözdüzdəldici şəkilçisi qoşulmaqla *çəmənlik* sözü alınmış. Hər iki söz anlamca da bir-birinə çox yaxındır.

Şişlik=şiş+lik. Burada *şiş* kökünə *lik* sözdüzdəldici şəkilçisi qoşulmuşdur. Kabablıq *ətə* həm də *şişlik* deyilir.

Suluq=su+luq. *Suluq* insanın ovucunda, barmaqlarında və s. əmələ gələn içi sulu qabardır. *Su* kökündən və *luq* sözdüzdəldici şəkilçisindən yaranıb.

Qulluq=qul+luq. *Qulluq* sözü *qul* kökünə *luq* sözdüzdəldici şəkilçisi artırılmaqla alınmış isimdir.

Otluq=ot+luq. *Ot* kökünə *luq* sözdüzdəldici şəkilçisi qoşulmaqla alınmış. *Otu* olan yer, *otlu* yer anlamındadır.

Bolluq=bol+luq. *Bol* kökünə *luq* sözdüzdəldici şəkilçisi artırılmışdır.

Döşlük=döş+lük. *Döş* sözün kökü, *lük* ona qoşulmuş sözdüzdəldici şəkilçidir.

Önlük=ön+lük. Bu söz *ön* kökündən və *lük* sözdüzdəldici şəkilçisindən əmələ gəlir.

Göylük=göy+lük. *Göy* kökündən və *lük* sözdüzdəldici şəkilçisindən alınmış. Onun bir neçə anlamı var. *Göy* otu olan yerə *göylük* deyilir. Bu söz insanlar haqqında da işlənilir, xəsislik, qıymazlıq bildirir.

Azərbaycan dilində ismin hallarının ikisi *lıq* (adlıq, çıxışlıq), üçü *lik* (yerlik, ziyəlik, təsirlilik)

və biri *lük* (yönlük) sözdüzdəldici şəkilçilərinin köməyi ilə yaranıb. Burada *laq*, *lək*, *luq* şəkilçiləri iştirak etmir. Bu da halların adlarından aşılı olmuşdur.

Eyni söz köklərinə altı cür yazılan sözdüzdəldici şəkilçilərdən ikisinin qoşulduğu hallara çox rast gəlinir. Məsələn, *ot* kökünə *laq* və *luq*, *yay* və *qış* köklərinə *laq* və *lıq*, *bil* kökünə *lək* və *lik* (hər iki halda sözün *l* samiti düşür) şəkilçiləri qoşula bilər.

Laq, *lək*, *lıq*, *lik*, *luq* və *lük* şəkilçilərinin söz köklərinə, həmçinin düzəltmə sözlərə qoşulma-

sı yolu ilə çoxlu adlar, toponimlər, ləqəblər, terminlər yaranmışdır. *Xalıq* (şəxs adı), *odluq* (səməvərin olduğu), *Samanlıq* (kənd adı), *donluq* (aylıq), *günlük* (papağın günlüyü), *Dağlıq* (Qarabağ), *Azadlıq* (meydan), *şoranlıq*, *atalıq*, *analıq*, *qızlıq*, *bacılıq*, *gəlinlik*, *yengəlik*, *udlaq*, *qırtlaq*, *oğulluq*, *qohumluq* kimi onlarla sözlərin bu yolla yarandığı göz önündədir. Bu şəkilçilərin köməyi ilə yaranmış sözlər “Dədə Qorqud” dastanında da çoxdur. *Xanlıq*, *Qazılıq*, *ələk*, *qulaq*, *şişlik*, *gölük*, *bəylik*, *bölük*, *yarlıq*, *bilək*, *yalaq*, *yələk*, *qulluq* belə sözlərdəndir.

Nəticə / Conclusion

Yuxarıda deyilənlər aydın göstərir ki, Azərbaycan dilindəki doqquz sait səsdən altısı sözdüzdəldici şəkilçilər əmələ gətirir. Bunlar *a*, *ə*, *ı*, *i*, *u* və *ü* səsləridir. Azərbaycan dilində üç sait sözdüzdəldici şəkilçilərin yaranmasında iştirak etmir. Bunlar *e*, *o* və *ö* səsləridir. Yuxarıdakı al-

tı sait səsin köməyi ilə yaranmış *la*, *lə*, *lı*, *li*, *lu*, *lü* və *laq*, *lək*, *lıq*, *lik*, *luq*, *lük* sözdüzdəldici şəkilçiləri altı cür yazılır və onların müxtəlif söz köklərinə qoşulması yolu ilə yüzlərlə yeni sözlər əmələ gəlmişdir.

Ədəbiyyat / References

1. Əhmədov B. Azərbaycan dili şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1994.
2. Kaşğari Mahmud. Divanü Lügət-it-Türk. (Dörd cildə). IV cild. Bakı, 2006.
3. “Koroğlu” dastanı. “Azərbaycan dastanları”. (Beş cildə). IV cild. Bakı, 1969.
4. Sadıq İ. “Şumer və türk dillərində eyni semantik söz yuvaları”/ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Ziya Musa oğlu Bünyadovun xatirəsinə həsr olunmuş “Müasir şərqşünaslığın aktual problemləri” (“Ziya Bünyadov qiraətləri”) mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın (16-17 oktyabr 2017-ci il, Bakı) Materialları. Bakı, 2018.
5. Sadıq İ. “Şumer və türk dillərində ilk sözlər və səs artımı yolu ilə söz yaradıcılığı” / Dilçilik İnstitutunun Əsərləri. №1. Bakı, 2018.
6. Sadıq İ. “Türk dilində Heca qanunu” / Sivilizasiya. №1. Bakı, 2016.
7. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993.

Гласные, образующие словообразовательные аффиксы в азербайджанском языке

Ислам Садыг

Доктор филологических наук

Института фольклора НАНА. Азербайджан.

E-mail: islamsadiq1953@yahoo.com

Резюме. Азербайджанский язык очень богат словообразующими аффиксами. В основе словообразования стоит присоединение к корням словообразующих аффиксов. В азербайджанском языке новые слова в основном образуются этим путем.

В азербайджанском языке из девяти гласных не все образуют аффиксов. Из гласных *e*, *o* и *ö* не участвуют в образовании словообразующих аффиксов. Все словообразующие аффиксы образуются с помощью следующих гласных: *a*, *ə*, *i*, *ı*, *u* и *ü*. Как видится, из шести гласных три твердых, три тонких. Рассмотрим некоторые словообразующие аффиксы, образованные с помощью этих гласных: *yay+la=yayla*; *yay+laq=yaylaq*; *yay+lıq=yaylıq*; *kə+lə=kələ*; *kə+lək=kələk*; *ot+lu=otlu*; *ot+luq=otluq* и т.д. В образовании словообразующих аффиксов гласные участвуют по два: *a* и *ə*; *i* и *ı*; *u* и *ü*. Во многих случаях языковеды первую пару принимают не как *a* и *ə*, а как *e* и *ə*, что неправильно. Классификация словообразующих аффиксов показывает, что гласные *a* и *ə* в их образовании участвуют вместе.

В данной статье показывается, что словообразующие аффиксы в азербайджанском языке пишутся в шести видах. Доказывается, что словообразующие аффиксы *laq*, *lək*, *lıq*, *lik*, *luq*, *lük* преобразованы с прибавлением к концу словообразующих аффиксов *la*, *lə*, *li*, *li*, *lu*, *lü* согласных звуков *g* и *k*, и изучается образование многих слов с помощью этих аффиксов.

Ключевые слова: азербайджанский язык, гласный, шесть словообразовательных аффиксов